

ΔΟΜΕΣ

05

06

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARCHITECTURE

Νέα κτήρια γραφείων - Ελλάδα
New Office Buildings - Greece

ΕΘΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗ

ΠΛΗΡΟΜΕΝΟ
ΣΤΑΘΟΣ

Αριθμός Άδειας
3812

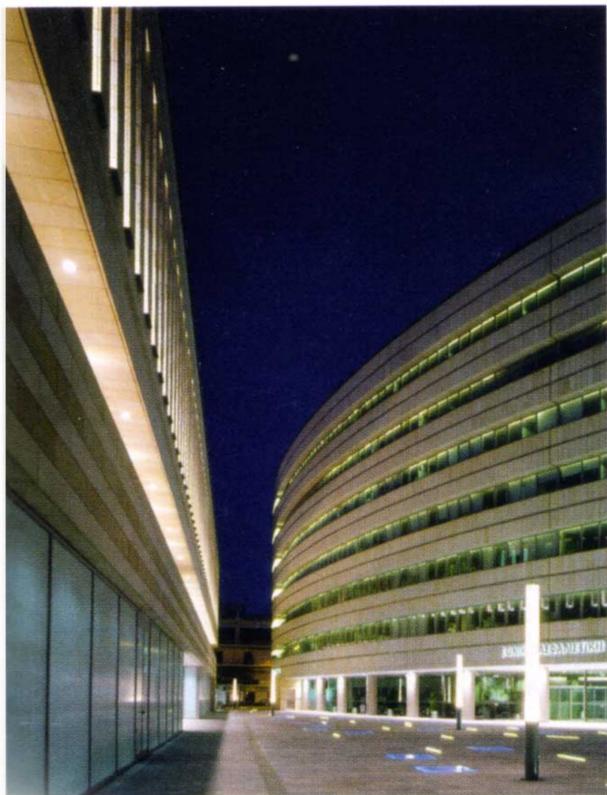
ΕΝΤΥΠΟ ΚΛΕΙΣΤΟ ΑΡ. ΑΔΕΙΑΣ 1996 ΚΕΝΤΡΑ
ΚΩΔΙΚΟΣ: 6480

ΔΑΦΚΑΔΑ 7, 153 43 ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Τεύχος 47 Ιουν 06 8€
Issue June 06 8€

- 18 **Ημερολόγιο Ιούλιος 2006**
Calendar July 2006
- 38 **Σημείωμα των επιμελητών**
Editorial
- 40 **Τα αποτελέσματα του Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού της ΓΕΚ Α.Ε και των ΔΟΜΩΝ για συγκρότημα κατοικιών και καταστημάτων στο Μεταξουργείο, Αθήνα**
GEK SA and DOMES Architectural Competition Results
Housing and Shopping Complex in Metaxourgeion, Athens
- 42 **Συγκρότημα ΑΕΕΓΑ 'Η ΕΘΝΙΚΗ', Αθήνα**
Studio Mario Botta και Ρ. Σακελλαρίδου + Μ. Παπανικολάου & Συνεργάτες Αρχιτέκτονες
The 'Ethniki' Hellenic General Insurance Company S.A. Complex, Athens - GR
Studio Mario Botta and R. Sakellariidou + M. Papanikolaou & Associates
- 54 **Κτηριακό συγκρότημα της Α.Β.Γ. ΚΑΛΥΦΤΑΚΙ Α.Ε., Κάτω Κηφισιά, Αθήνα**
Μελετητική-Γραφείο Μελετών Α. Ν. Τομπάζη
A.V.G. Kalyftaki S.A. Headquarters, Kato Kifissia, Athens - GR
Meletitiki A. N. Tombazis
- 62 **Κτήριο ΤΟΙ & ΜΟΙ, Νέα Φιλαδέλφεια, Αθήνα**
ΑΕΤΕΡ Αρχιτέκτονες - Χάρρυ Κ. Μπουγαδέλλης και Συνεργάτες Αρχιτέκτονες
TOI & MOI Building, Athens - GR
AETER Architects - Harry K. Bougadellis and Associate Architects
- 70 **Κτήριο γραφείων και καταστημάτων στα Βριλησσία, Αθήνα**
ΜΟΒ αρχιτέκτονες
Commercial and Office Building in Vrilissia, Athens - GR
MOV Architects
- 74 **Κτήριο Γραφείων στον Πειραιά**
George-Henry Kokkinos-Goodman
Office Building in Peiraeus - GR
George-Henry Kokkinos-Goodman
- 80 **Ι.Γ.Μ.Ε. Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα**
Δημήτριος Α. Κατζουράκης
I.G.M.E. Geological and Mineral Research Institute, Athens - GR
Dimitrios A. Katzourakis
- 86 **Δημαρχείο και Κέντρο Πολιτισμού Γέρακα, Γέρακας, Αττική**
Ποτηρόπουλος Δ+Λ Αρχιτέκτονες
Gerakas Town Hall and Cultural Center, Gerakas, Attica - GR
Potiropoulos D+L Architects
- 94 **Νέα Κεντρικά Γραφεία Ομίλου J&P - ΑΒΑΞ Α.Ε., Αθήνα**
Κυριακίδης και Συνεργάτες
J&P - AVAX S.A. New Headquarters, Athens - GR
Kiriakides and Associates
- 106 **ΘΕΡΜΑ ΣΗΜΕΙΑ, ΚΑΤ' ΟΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΑ και ΕΔΡΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**
Διασπορά, ευελιξία και σύνδεση των νέων τόπων εργασίας
Κωνσταντίνος Γρίβας
HOT-SPOTS, HOME-OFFICES, and HEAD-QUARTERS
Dispersion, flexibility and connection of the new workplaces
Konstantinos Grivas
- 120 **Τεχνολογία: Τοιχοπετάσματα - Υαλοπετάσματα**
Θεολόγος Παναγιωτίδης

- 18 **Ημερολόγιο Ιούλιος 2006**
Calendar July 2006
- 38 **Σημείωμα των επιμελητών**
Editorial
- 40 **Τα αποτελέσματα του Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού της ΓΕΚ Α.Ε και των ΔΟΜΩΝ για συγκρότημα κατοικιών και καταστημάτων στο Μεταξουργείο, Αθήνα**
GEK SA and DOMES Architectural Competition Results
Housing and Shopping Complex in Metaxourgeion, Athens
- 42 **Συγκρότημα ΑΕΕΓΑ 'Η ΕΘΝΙΚΗ', Αθήνα**
Studio Mario Botta και Ρ. Σακελλαρίδου + Μ. Παπανικολάου & Συνεργάτες Αρχιτέκτονες
The 'Ethniki' Hellenic General Insurance Company S.A. Complex, Athens - GR
Studio Mario Botta and R. Sakellariidou + M. Papanikolaou & Associates
- 54 **Κτηριακό συγκρότημα της Α.Β.Γ. ΚΑΛΥΦΤΑΚΙ Α.Ε., Κάτω Κηφισιά, Αθήνα**
Μελετητική-Γραφείο Μελετών Α. Ν. Τομπάζη
A.V.G. Kalyftaki S.A. Headquarters, Kato Kifissia, Athens - GR
Meletitiki A. N. Tombazis
- 62 **Κτήριο ΤΟΙ & ΜΟΙ, Νέα Φιλαδέλφεια, Αθήνα**
ΑΕΤΕΡ Αρχιτέκτονες - Χάρρυ Κ. Μπουγαδέλλης και Συνεργάτες Αρχιτέκτονες
TOI & MOI Building, Athens - GR
AETER Architects - Harry K. Bougadellis and Associate Architects
- 70 **Κτήριο γραφείων και καταστημάτων στα Βριλήσσια, Αθήνα**
ΜΟΒ αρχιτέκτονες
Commercial and Office Building in Vrilissia, Athens - GR
MOV Architects
- 74 **Κτήριο Γραφείων στον Πειραιά**
George-Henry Kokkinos-Goodman
Office Building in Peiraeus - GR
George-Henry Kokkinos-Goodman
- 80 **Ι.Γ.Μ.Ε. Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα**
Δημήτριος Α. Κατζουράκης
I.G.M.E. Geological and Mineral Research Institute, Athens - GR
Dimitrios A. Katzourakis
- 86 **Δημαρχείο και Κέντρο Πολιτισμού Γέρακα, Γέρακας, Αττική**
Ποτηρόπουλος Δ+Λ Αρχιτέκτονες
Gerakas Town Hall and Cultural Center, Gerakas, Attica - GR
Potiropoulos D+L Architects
- 94 **Νέα Κεντρικά Γραφεία Ομίλου J&P - ΑΒΑΞ Α.Ε., Αθήνα**
Κυριακίδης και Συνεργάτες
J&P - AVAX S.A. New Headquarters, Athens - GR
Kiriakides and Associates
- 106 **ΘΕΡΜΑ ΣΗΜΕΙΑ, ΚΑΤ' ΟΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΑ και ΕΔΡΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**
Διασπορά, ευελιξία και σύνδεση των νέων τόπων εργασίας
Κωνσταντίνος Γρίβας
HOT-SPOTS, HOME-OFFICES, and HEAD-QUARTERS
Dispersion, flexibility and connection of the new workplaces
Konstantinos Grivas
- 120 **Τεχνολογία: Τοιχοπετάσματα - Υαλοπετάσματα**
Θεολόγος Παναγιωτίδης

Κωνσταντίνος Γρίβας

ΘΕΡΜΑ ΣΗΜΕΙΑ, ΚΑΤ' ΟΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΑ και ΕΔΡΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Διασπορά, ευελιξία και σύνδεση των νέων τόπων εργασίας

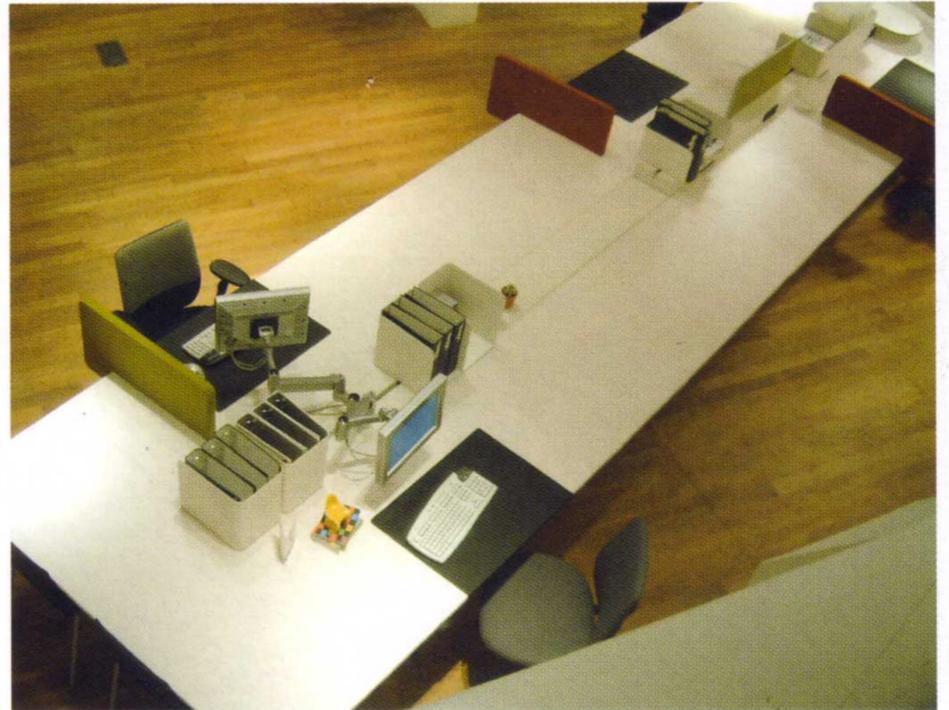
Konstantinos Grivas

HOT-SPOTS, HOME-OFFICES, and HEAD-QUARTERS:

Dispersion, flexibility and connection of the new workplaces.

Με την άνθιση του εμπορίου και των τραπεζών κατά τον 18ο αιώνα -στην κεντρική Ευρώπη αρχικά και κατόπιν στην Αμερική- ο τομέας των επιχειρήσεων και οργανισμών, που δραστηριοποιούνται στην παροχή υπηρεσιών, σημειώνει ραγδαία ανάπτυξη και οδηγεί με την σειρά του στην εξέλιξη του 'γραφειακού χώρου'. Η βιομηχανική επανάσταση βασίστηκε στο πρότυπο του συγκεντρωτισμού, την συνάθροιση δηλαδή μεγάλου αριθμού εργαζομένων σε έναν μόνο τόπο ή κτήριο με στόχο την εξοικονόμηση κόστους: έτσι οι πόλεις σχεδιάζονταν ώστε οι βιομηχανίες, τα γραφεία και οι τόποι εργασίας να βρίσκονται σε κάποια απόσταση από τις ζώνες κατοικίας, ώστε να διασφαλίζεται καλύτερη ποιότητα ζωής. Τα αποτελέσματα των επιλογών αυτών τα βιώνουμε σήμερα. Ο μέσος εργαζόμενος μιας πόλης χρειάζεται πολύ χρόνο για να μεταβαίνει προς και από την εργασία, το εργασιακό περιβάλλον δεν συνδέεται με εκείνο της οικογενειακής του ζωής, ενώ οι κοινωνικοί δεσμοί τόσο με τους συναδέλφους του στην δουλειά όσο και με τους γείτονες έχουν εξασθενήσει. Αντίθετα, μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, εργασία, οικογένεια και κοινωνική ζωή συνυπήρχαν λίγο πολύ κάτω από την ίδια στέγη, ή τουλάχιστον στους ίδιους περιβάλλοντες χώρους, επιτρέποντας την βαθύτερη και πιο ισόρροπη ένταξη της εργασίας στην καθημερινότητα. Η τεχνολογία της πληροφορικής των ημερών μας μεταβάλλει την κατάσταση άρδην, επιτρέποντάς μας τώρα να ανακτήσουμε όσα μας είχαν λείψει εξ αιτίας του διαχωρισμού της εργασίας από τον καθημερινό βίο, που είχε επιβάλει η βιομηχανική επανάσταση. Οι νέοι τρόποι ταχύτατης ανταλλαγής πληροφοριών μεταβάλλουν την παγκόσμια γεωγραφία της οικονομίας και της εργασίας καθώς οι νέοι τόποι εργασίας γνωρίζουν μια διασπορά, τόσο χρονικά όσο και τοπικά, που την χαρακτηρίζει η μεγάλη ποικιλία: από τον φορητό υπολογιστή, ή την κατοικία-γραφείο, έως τις έδρες των μεγάλων πολυεθνικών. Οι τόποι εργασίας καθίστανται εύπληστοι, καταλαμβάνουν τμήμα της κατοικίας ή της γειτονιάς και μεγάλο μέρος του καθημερινού μας χρόνου. Καθώς ο τόπος εργασίας επαναπροσδιορίζεται, αλληλάζει ταυτόχρονα και ο τρόπος οργάνωσης του χρόνου μας, της κατοικίας μας, αλλά και των πόλεών μας.

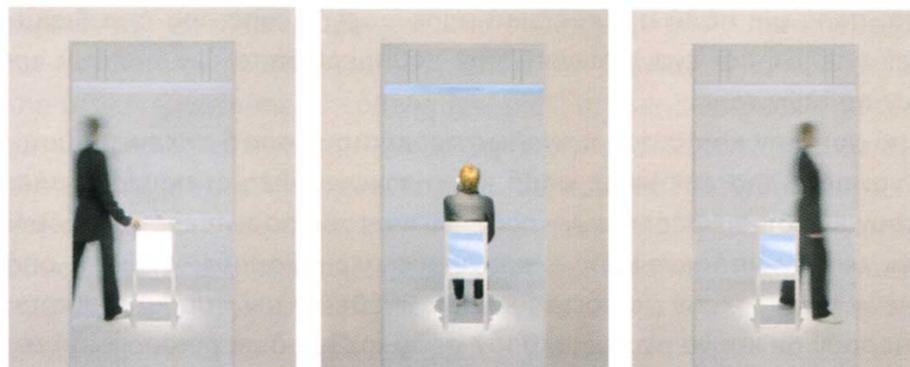
Σε μια εκτενή ανάλυση του χαρακτήρα των εταιρειών και του λόγου σύστασής τους κατά την δεκαετία του 1930 ο Ronald Coase διατύπωσε την εικασία ότι η συγκέντρωση του συνόλου των λειτουργιών μιας επιχείρησης κάτω από την ίδια στέγη μείωνε στο ελάχιστο το συνολικό κόστος των συναλλαγών και της διάχυσης πληροφοριών. Καθώς οι νέες επικοινωνίες υψηλών ταχυτήτων μειώνουν περαιτέρω αυτό το κόστος, παρέχουν ταυτόχρονα στις επιχειρήσεις την δυνατότητα να επωφεληθούν από πολυάριθμα τοπικά πλαίσια και ποικίλες συνθήκες. Τα δίκτυα και οι 'έξυπνοι' χώροι καθιστούν πολύ πιο ανταγωνιστικές τις συναλλαγές μεταξύ πολυπληθών, γεωγραφικά διεσπαρμένων ομάδων, που συνεργάζονται επάνω σε κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο.

1. Ronan and Erwan Bouroullec, 'JOYN', 2002, Εκθετήριο Vitra, Old Street, Λονδίνο. (Φωτ. Κ.Γρίβας)
1. Ronan and Erwan Bouroullec, 'JOYN', 2002, Vitra Showroom, Old Street, London. (Photo by K. Grivas)

Since the 18th century and the flourishing of trading and banking in central Europe and later in America, the sector of service-offering enterprises and organisations has grown tremendously, and so has developed the 'office-space'. The industrial revolution was based on a centralised model where large numbers of workers were gathered in a single location/building for saving cost, and cities were designed so that industries, offices, and work-places be far from residential areas, so as to achieve better quality of life. The results of those we experience today. The average city worker spends hours for commuting, his work environment is disengaged from his family life, social bonds between both fellow-workers and neighbours are feeble. Up to the mid-18th century though, work, family and community life were, by and large, housed together under the same roof, or at least around the same grounds, allowing a deeper and more balanced integration of work into everyday life. Today, communication technologies change the situation drastically, enabling us, once again, to regain the losses from the separation of work and living brought about by the industrial era. New rapid information exchange alters the global geographies of economy and work and the new workplaces are distributed in time and place in manifold ways, from the portable computer, to the home-office, to the headquarters of global firms. Our workplaces become flexible; they occupy parts of our homes and neighbourhoods and big parts of our daily time. The workplace is redefined and with it changes the

Σε καθημερινή βάση η ζωή καταγίνεται ολοένα και περισσότερο με συναλλαγές άυλων προϊόντων και υπηρεσιών -συναλλαγές που δεν προϋποθέτουν πλέον να βρίσκεται κανείς σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο προκειμένου να εκτελεστούν-, αρκεί να είναι διασυνδεδεμένος. Η τεχνολογία ανταποκρίθηκε ταχύτατα στην αύξουσα ζήτηση τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών ώστε να διευκολυνθούν παγκοσμίως οι εμπορικές συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών. Όπως αναφέρει ο W. J. Mitchell στο βιβλίο του E-Topia, στην νέα ηλεκτρονική εποχή 'τα αγαθά και οι υπηρεσίες διοχετεύονται με νέους τρόπους [...], έτσι ώστε οι παραδοσιακές γεννήτριες πλούτου -η γη, η εργασία και το κεφάλαιο- συνενώνονται και ενίοτε ξεπερνιούνται από πληροφορίες, που ρέουν ταχύτατα. Κάνουν την εμφάνισή τους περισσότερο ευέλικτες μορφές παραγωγής, εμπορίας και διανομής και, με την πάροδο του χρόνου, καταργούν πολλούς από τους παραδοσιακούς περιορισμούς, που ίσχυαν για το εμπόριο και την βιομηχανία, καθιστώντας δυνατή την διαμόρφωση νέων χωρικών συσχετίσεων.'² Το 1992 ο τραπεζίτης Walter Wriston³ σημείωνε τα εξής: 'Η νέα παγκόσμια χρηματοοικονομική αγορά δεν συνιστά γεωγραφικό τόπο, που θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς στον χάρτη, αλλά πρόκειται για άνω των διακοσίων χιλιάδων ηλεκτρονικών τερματικών εγκατεστημένων σε αίθουσες χρηματιστηριακών συναλλαγών απανταχού στον πλανήτη, συνδεδεμένων μεταξύ τους'. Στα χρόνια που ακολούθησαν την συγγραφή αυτού του παραθέματος η δύναμη των υπολογιστών, που διασυνδέθηκαν για να διαμορφώσουν την παγκόσμια νομισματική αγορά, αυξήθηκε με ιδιγνώδη ταχύτητα, ώστε τώρα πια εκατομμύρια υπολογιστών, περιλαμβανομένων και φορητών, σχηματίζουν ένα γιγάντιο δίκτυο από σημεία και τερματικά συναλλαγών, ορισμένα από τα οποία είναι κεντρικά και άρα με σταθερή γεωγραφική θέση, αλλά τα περισσότερα κινούμενα αδιάκοπα (24/7) ανά την υφήλιο. Σαν αποτέλεσμα οι χώροι εργασίας έχουν μεταναστεύσει σε περιβάλλοντα, που δεν δομήθηκαν επί τούτου, όπως αεροδρόμια και σιδηροδρομικοί σταθμοί, παραλίες και σκάφη, εστιατόρια, πάρκα και κατοικίες. Άπαξ και υπάρχει ο κατάλληλος εξοπλισμός, οποιοσδήποτε τόπος μπορεί δυναμικά να μεταμορφωθεί σε χώρο γραφείου για σύντομα χρονικά διαστήματα. Αυτά τα 'θερμά σημεία' -τυχαίοι χώροι που παρέχουν τουλάχιστον μια ασύρματη σύνδεση με το Διαδίκτυο- συνιστούν, εν τέλει, περιστασιακούς χώρους γραφείου στην διάθεση του καθενός. Και κάτι παραπάνω: οι πιο πρόσφατες εξελίξεις της κινητής τηλεφωνίας -οι κάρτες internet για τους φορητούς υπολογιστές- παρέχουν ήδη την δυνατότητα να συνδεθεί κανείς με το εργασιακό του περιβάλλον, με τους συναδέλφους και τους συνεργάτες του και να ανταλλάσσει τις απαραίτητες πληροφορίες κυριολεκτικά από οποιοδήποτε σημείο και καθ' οιονδήποτε χρόνο. Έχει ξεπεραστεί, έτσι, και αυτή η ανάγκη να ορίζονται 'θερμά σημεία' στις πόλεις για την εκτέλεση της δουλειάς του γραφείου, γεγονός που σημαίνει ότι το 'γραφείο' δεν είναι πια έννοια που συναρτάται με κάποιο συγκεκριμένο χώρο ή κτή-

2. Naoto Fukasawa, εξατομικευμένο γραφειακό περιβάλλον για την IDEO Japan, έκθεση 'Workspheres', Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη 2001

2. Naoto Fukasawa, personalized office environments for IDEO Japan, 'Workspheres', MoMA, New York 2001

organization of our time, our homes and our cities.

Ronald Coase, in his extensive analysis on the nature and reason of existence of firms in the 1930s, suggested, that the gathering of all the firm's functions and under the same roof minimized the overall cost of transactions and information circulation. As new high-speed communications reduce those costs and enable firms to benefit from multiple local contexts and conditions. Networks and smart spaces are making transactions among more ad-hoc, geographically scattered groups of collaborators a lot more competitive. Everyday life, increasingly fills up with transactions of intangible products and services, for which there is no need to be anyplace in particular in order to carry out; you just need to be connected.

ριο, παρά μια πολύ πιο ευέλικτη μορφή οργάνωσης που έχει διαχυθεί εντελώς και ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των πόλεων και των πολιτών τους.

Από αυτή την κατάσταση ασφαλώς προκύπτουν σαφή πλεονεκτήματα. Είναι πολύ πιο ευέλικτες αλλά και ανταγωνιστικές οι ποικίλες ηλεκτρονικές διασυνδέσεις των γραφείων και του προσωπικού τους, όταν δεν τελούν υπό χωρικούς ή χρονικούς περιορισμούς, αντίθετα από εκείνες που ίσχυαν παλιότερα και προϋπέθεταν την φυσική εγγύτητα: μπορούν δε και να αναδιαταχθούν πολύ ταχύτερα σε ανταπόκριση τυχόν μεταβολών στις συνθήκες ή τους φόρτους. Άλλωστε, ο συνδυασμός της άμεσης ηλεκτρονικής ανταλλαγής πληροφοριών σε παγκόσμια κλίμακα, με τις διαφορές ώρας μεταξύ διαφόρων χωρών και ηπείρων, επιτρέπει, ενίοτε, την συμπίεση του χρόνου, που απαιτείται για την διεκπεραίωση της εργασίας γραφείου οδηγώντας στην ανάδειξη μιας νέας μορφής εργασίας χωρίς χρόνους αδράνειας. Τα διεθνή αρχιτεκτονικά γραφεία ή τα γραφεία μελετών των μηχανικών, για παράδειγμα, μπορούν να στήσουν γραφεία σε πόλεις με διαφορά γύρω στις οκτώ ώρες και να κυκλοφορούν, έτσι, ηλεκτρονικά φακέλους CAD, ανά πάσα στιγμή, και σ' όλη την υδρόγειο. Κατά τον ίδιο τρόπο ένας μεγάλος όγκος γραφειακής εργασίας μπορεί να σπάσει σε μικρότερα πακέτα, τα οποία ακολούθως θα διαμοιραστούν σε ένα ικανό αριθμό διασυνδεδεμένων συνεργατών, που μπορούν να διατηρούν τη βάση τους οπουδήποτε και που, ενδεχομένως, θα εξυπηρετηθούν ακόμη καλύτερα αν υποδιαιρέσουν το μέρος της εργασίας, που τους αναλογεί, σε ακόμη μικρότερα πακέτα, που θα τα αναθέσουν σε άλλους συνεργάτες με τους οποίους τους συνδέει συμβατική σχέση. Τέτοια δίκτυα γραφείων, με τεράστια εξάπλωση στον χώρο, μπορούν να αναλάβουν και να διεκπεραιώσουν τεράστιους όγκους ανάλυσης και διανομής πληροφοριών σε χρόνους συντομότερους παρά ποτέ.

Οι μεγάλοι οργανισμοί και οι επιχειρήσεις ωφελούνται τα μέγιστα από την παγκόσμια κατανομή της εργασίας γραφείου. Διαθέτουν εξίσου την ικανότητα να επωφεληθούν από την προώθηση μεγάλου όγκου εργασίας στις χώρες με χαμηλούς μισθούς εργαζομένων, όπως είναι τώρα οι χώρες της Ασίας, καθώς και την δυνατότητα να προσλάβουν τους καλύτερους, παγκοσμίως, ειδικούς και συμβούλους του κάθε κλάδου, εφόσον η τοποθεσία και η εθνικότητα δεν συνιστούν εμπόδιο, πλέον. Οι μεγάλες εταιρείες, με το να στήνουν ένα διάσπαρτο δίκτυο γραφείων αποκτούν, επίσης, και μεγάλη ταχύτητα καταγραφής των παγκοσμίων τάσεων και αλλαγών, ούτως ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται πολύ ταχύτερα, να παρέχουν υπηρεσίες καλύτερα προσαρμοσμένες στις εκάστοτε τοπικές συνθήκες, να περιστέλλουν τους κινδύνους και, ακόμη, να δράττονται των ευκαιριών, όπου και όποτε εμφανίζονται. Ο κλάδος παραγωγής λογισμικού συνιστά ένα τέτοιο παράδειγμα ακραίας διασποράς. Ορισμένες δικτυωμένες επιχειρήσεις παραγωγής λογισμικού, που εδρεύουν σε τόπους φθηνού εργατικού δυναμικού, επιδίδονται στο λεγόμενο 'bodyshopping', την εξασφάλιση δηλαδή παραγγελιών για την παραγωγή λογισμικού από

3. Hella Jongerius, 'Bed in Business', από την έκθεση 'Workspheres', Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη 2001
3. Hella Jongerius, 'Bed in Business', presented in 'Workspheres', MoMA, New York 2001

Technology has responded very swiftly to the growing demand for telecommunications that facilitate global trading of goods and services. In the new electronic era, as W. J. Mitchell writes in his book *E-Topia* 'goods and services flow in new ways [...], one in which the traditional generators of wealth -land, labour, and capital- are joined and sometimes transcended by fast-flowing information. More flexible forms of production, marketing, and distribution emerge, eventually eliminating many traditional constraints on location of commerce and industry and enabling formation of new spatial patterns'.² In 1992 banker Walter Wriston³ wrote: 'The new world financial market is not a geographical location to be found on a map but, rather, more than two hundred thousand electronic monitors in trading rooms all over the world that are linked together'. In the next decades since that was written, the computer-force linked to form the global currency market has grown in astronomical volume; now millions of computers, including laptops, formulate a vast network of trading places and terminals, some of them central and rather geographically stable, but most of them travelling incessantly 24/7 around the globe. The workplaces have been effectively migrated to non-purpose built environments, such as airports and train stations, beaches, restaurants, boats, parks, and homes. Given the right equipment every place can potentially be transformed into an office-hub for a short period of time. Those 'hot-spots' -random places that at least offer a wireless connection to the Internet- are in effect ad-hoc office spaces in the disposition of everyone. More

πελάτες, που βρίσκονται στην άλλη άκρη του πλανήτη, οπότε και προσλαμβάνουν τοπικά το εργατικό δυναμικό με συμβάσεις έργου για να εξυπηρετήσουν τις παραγγελίες. Άλλοι, πάλι, πρώτα συγκροτούν ομάδες επαγγελματιών με τις κατάλληλες δεξιότητες σε οικονομικά ελκυστικούς τόπους, και κατόπιν ψάχνουν να εντοπίσουν τα προγράμματα έρευνας και ανάπτυξης λογισμικού, που θα τους αναθέσει η παγκόσμια πελατεία. Άλλοι πάλι παράγουν προϊόντα καταναλωτικού λογισμικού και τα διανέμουν σε γεωγραφικά διάσπαρτους πελάτες.

Η κατανομή και μετανάστευση παγκοσμίως των χώρων εργασίας σε άλλους χώρους της αστικής και ιδιωτικής ζωής έχει θολώσει, όπως ήταν αναμενόμενο, τα όρια μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Το ακριβό τίμημα, προκειμένου να μπορεί κανείς να επιτελεί τα καθήκοντα της δουλειάς του από ένα οποιοδήποτε άλλο σημείο και καθ' οιανδήποτε στιγμή τον εξυπηρετεί, είναι πως πρέπει να βρίσκεται σε επιφυλακή επί 24ώρου βάσεως. Τα ωράρια -ιδιαίτερα σε ότι αφορά την σχέση εργασίας και οικογενειακής ζωής- γίνονται πολύ πιο ευέλικτα από το γνωστό 9 με 5, που είχαν συνηθίσει οι προηγούμενες γενιές. Η εργασία διαχέεται στην ιδιωτική ζωή, και ίσως θα πρέπει να περιμένουμε να συμβεί και το ανάποδο. Εν αντιθέσει προς την βιομηχανική επανάσταση, που προώθησε τον διαχωρισμό κατοικίας και χώρου εργασίας, η ψηφιακή επανάσταση τους συγχωνεύει εκ νέου, με τεράστιο αντίκτυπο στον χαρακτήρα των κατοικιών και των πόλεων. Ο W. J. Mitchell μας εξηγεί: '[...] πρόκειται να γίνουμε μάρτυρες μιας ολοένα αύξουσας ποσότητας καθ' οίκον εργασίας καθώς διευκολύνεται από τα μέσα της πληροφορικής και μιας αντίστοιχης έκρηξης της ζήτησης για χώρους στην κατοικία, που να μπορούν να την φιλοξενήσουν. Τούτο δεν σημαίνει ότι θα γίνουμε στην πλειοψηφία μας τηλε-συγκοινωνούντες εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης, καθηλωμένοι στο σπίτι, ούτε ότι θα εκλείψουν οι παραδοσιακοί χώροι εργασίας -ιδίως τα γραφεία στα κέντρα των πόλεων-. Παρά το, επί δεκαετίες, ζωνρό ενδιαφέρον να προωθηθεί η εξάπλωση της τηλε-συγκοινωνίας, οι ενδείξεις μαρτυρούν πως κάτι τέτοιο είναι μάλλον απίθανο να συμβεί. Εκείνο όμως, που όντως θα συμβεί, είναι πως τα ωράρια εργασίας θα γίνουν πολύ πιο ευέλικτα -το ίδιο και οι διαμορφώσεις των χώρων- ενώ πολλοί θα είναι εκείνοι που θα μοιράζουν τον χρόνο τους, σε διαφορετικές αναλογίες, μεταξύ χώρων εργασίας παραδοσιακού τύπου, χώρων που, ενόσω ταξιδεύουν, τους εξυπηρετούν περιστασιακά και ηλεκτρονικά εξοπλισμένων χώρων εργασίας στην κατοικία τους.'⁴ Οι αλλαγές αυτές αναμένεται επίσης να συμβούν εξαιτίας των αλλαγών στην σύνθεση του ίδιου του εργατικού δυναμικού. Εάν αισιοδοξώντας θεωρήσουμε ότι θα ανέρχονται στις υψηλότερες θέσεις ολοένα και περισσότερες γυναίκες και ότι οι συνταξιούχοι -πλην δραστήριοι- ηλικιωμένοι θα θελήσουν να συνεχίσουν να συνεισφέρουν στην οικονομία, αναμένεται πως το αίτημα για την χαλάρωση των χρονικών και χωρικών διακρίσεων ανάμεσα στους χώρους εργασίας και τα περιβάλλοντα, που είναι ενταγμένα σε κατοικίες

than that, newer developments in mobile telephony -internet cards for portable computers- already allow the possibility to connect to the office environment, colleagues, partners, and exchange necessary information from literally everywhere and at anytime. This has even transcended the need to have designated 'hot-spots' around the cities for office-work. It means that the 'office' is not anymore a concept attached to a certain place or building, but rather a much more flexible organization totally dispersed and integrated into the everyday life of the cities and their citizens.

There are, of course, obvious advantages from this situation. These various sorts of electronic, non place and time-specific, linkages between offices and their personnel, unlike the ones that previously existed and were based on physical proximity, are much more flexible and competitive, and can much more rapidly reformulate following the changing conditions and pressures. Sometimes, the combination of instant electronic information exchange in a global scale, and the time-zone differences between different countries and continents, enable office-work to be compressed in time and produce a new form of twenty-four-hour shift work. For example, international architectural and engineering design firms can, establish offices in cities approximately eight hours apart, and then electronically circulate CAD files continually around the globe. In the same manner, large amounts of office work, can be divided into smaller pieces and then distributed to a great number of interconnected partners, who may be based in any-place and who may even find it more efficient to sub-divide their part of work in even smaller quantities to other sub-contracted partners. Such hugely distributed office networks are able to deal with enormous loads of information analysis and circulation in unprecedented short periods of time.

Big firms and organizations benefit largely from the global distribution of office work. They have both the ability to advantage from passing big work-loads to low-waged countries, like those found in Asia at the moment, and at the same time being able to hire the best globally experts and consultants in their field, with location and nationality being not of a barrier. Big firms, by establishing a dispersed office network, can be also very fast in sensing global trends and changes, so that they can respond a lot more quickly, provide better localized services, reduce risks, or even take advantage of opportunities when and where they are offered. The software industry is such an example of extreme dispersal. Some networked-linked software enterprises at sites of inexpensive labour engage in bodyshopping-obtaining software production contracts from distant clients, then hiring local contract workforces to fulfil them. Others put together skilled professional teams at attractive locations, and then seek software research and development projects from clients worldwide. Yet others produce consumer software products and dis-

κίες, θα γίνει ολοένα εντονότερο. Θα σημειωθεί μια αύξουσα ανάγκη για ευέλικτα ωράρια απασχόλησης και για τόπους, που να διευκολύνουν την συνεχιζόμενη εργασία μερικής απασχόλησης ατόμων απασχολούμενων υπό την ιδιότητα του συμβούλου ή με σύμβαση έργου. Έχει σημειωθεί, ήδη, μεγάλη πρόοδος στις πανταχού παρούσες τεχνολογίες, ενώ σημαντικό μέρος της έρευνας αφορά στην ενσωμάτωση των ηλεκτρονικών τεχνολογιών μέσα στον χώρο της κατοικίας. Στο εγγύς μέλλον η μέση κατοικία θα είναι εφοδιασμένη με εκατοντάδες ειδικευμένες ηλεκτρονικές συσκευές, που θα διευκολύνουν πολλαπλές διασυνδέσεις με τον έξω κόσμο, και θα τρέχουν ένα πολυ-λειτουργικό οικιακό πρόγραμμα, ένα από τα κύρια στοιχεία του οποίου θα είναι οι συνδέσεις με την εργασία και το γραφείο. Το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές τις τεχνολογίες διαμορφώθηκαν, κατ' αρχάς, για χρήση στο γραφείο καθιστά, έτσι, εμφανέστερη την διάχυση της δεοντολογίας του γραφείου στο σπίτι. Εν τέλει, η κατ' οίκον ζωή μας, καθώς και οι κατοικίες μας, θα χρειαστεί να εξελιχθούν για να ανταποκριθούν στις επικείμενες αλλαγές. Πέρα από πρόσθετο χώρο θα χρειαστούμε κάτι παραπάνω μέσα στην κατοικία, ώστε να περιλάβει το κατ' οίκον γραφείο και μια πλειάδα άλλων λειτουργιών (ψώνια, διασκέδαση, εκπαίδευση κλπ). Χρειάζεται να σκεφτούμε, εκ νέου, την εσωτερική υποδιαίρεση και την γενική οργάνωση του οικιακού χώρου και χρόνου. Το να σκεφτούμε την κατοικία τόσο σαν δραστηριότητα και κέντρο εργασίας όσο και ως καταφύγιο της ιδιωτικής ζωής συνιστά δυνητικά ένα σύνολο αντικρουόμενων εννοιών, όμως με περίσκεψη και προγραμματισμό (τόσο χρονικό όσο και χωροταξικό), μπορούμε να διευθετήσουμε τα πράγματα προς όφελος αμφοτέρων. Μπορούν να επινοηθούν νέοι τύποι κατοικιών και μπορούμε, επίσης, να ξαναδούμε με αναζωπυρωμένο το ενδιαφέρον μας τα παραδείγματα εκείνα του παρελθόντος, όπου οι οικογένειες των μαστόρων ζούσαν πίσω ή επάνω από το οικογενειακό κατάστημα ή εργαστήριο, ενώ η διάκριση μεταξύ χώρου εργασίας και ζωνών, που προορίζονταν για την σφαίρα της οικογενειακής ζωής, συντελείτο με χωρισμό κατά επίπεδα ή με άλλες τυπολογίες οριζόντιας χωροταξικής διευθέτησης. Ομοίως, και τα lofts των καλλιτεχνών στην Ευρώπη και την Αμερική έχουν δείξει ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, η διαβίωση και η εργασία δεν είναι αμοιβαίως αποκλειστικά το ένα του άλλου, ούτε ασυμβίβαστα προγράμματα μέσα στον ίδιο χώρο.

Διατυπώνοντας ορισμένες εικασίες μεγαλύτερης κλίμακας σχετικά με τις αλλαγές, που ενδέχεται να προκύψουν από την συγχώνευση των προγραμμάτων εργασίας και διαβίωσης, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως είναι εφικτή η αναδιοργάνωση της οικονομίας των μεγαλύτερων οικιστικών συγκροτημάτων, ώστε αυτά να είναι σε θέση να υποστηρίξουν με διακριτικότητα τις λειτουργίες και εξυπηρετήσεις ενός γραφείου, που θα έχουν ανάγκη οι ένοικοι. Όπως, δηλαδή, έχουν παρασχεθεί λέσχές υγείας, θυρωροί και άλλες εξυπηρετήσεις, τα μεγάλα συγκροτήματα διαμερισμάτων κατοικίας θα μπορούσαν, επίσης, να παρέχουν αίθουσες συναντήσεων, υπαλλήλους υποδοχής, εξειδι-

tribute them to geographically dispersed customers.

The global distribution and migration of the office-places in other areas of urban and private life has blurred, as expected, the boundaries between family and professional life. The high price for being able to perform office duties from elsewhere and at anytime convenient, is that one is usually stand-by for 24 hours. The patterns concerning especially the relation between work and family life are becoming much more flexible than the 9 - 5 scenario, the previous generations have been attuned to. Work permeates home-life, and perhaps we might anticipate the opposite. To the contrary of the industrial revolution that fostered the separation of home and workplace, the digital revolution is merging them once again, with profound impacts on the character of dwelling places and cities. W.J. Mitchell says: '[...] we will see an increasing amount of electronically enabled home work, and correspondingly burgeoning demand for space in the home to accommodate it. This does not mean that the majority of us will become full-time, stay-at-home telecommuters, and that traditional workplaces-particular downtown offices-will simply disappear. Despite decades of interest in the possibility of telecommuting, there is little evidence that it will take over to such an extent. But we will certainly see increasingly flexible work schedules and spatial patterns, and many people will divide their time, in varying proportions, among traditional types of workplaces, ad hoc work settings that serve while they are on the road, and electronically equipped home workplaces.' Such changes are also expected to occur due to the change of the composition of the workforce itself. If we optimistically assume that more and more women occupy high-rank positions, and retired but active elderly members still want to participate in the economy, it is expected that there will be an even bigger demand for the loosening of the temporal and spatial distinctions between workplaces and domestic settings. There will be a growing need for flexible working hours, and also for settings that facilitate continued part-time work as consultants and contractors.

There is already big progress in ubiquitous technologies and a significant amount of research concerns the integration of electronic technologies into the domestic realm. In the near future the average home will be embedded with hundreds of sophisticated electronic devices that can facilitate multiple connections to the outer world and sustain a multi-functional domestic programme, to which work and office connections shall be one of the major components. The fact that most of those technologies were first developed for office use is only making more evident the dissipation of office ethics into the home. Eventually our domestic lives, as well as our homes, will need to evolve to accommodate forthcoming changes. We will need more than just additional space inside the home to include home-

κευμένο εξοπλισμό γραφείου για κοινή χρήση κλπ. Σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα, η σύγχρονη πόλη οφείλει να επανεξετάσει τις προσεγγίσεις της στον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ ζωνών εργασίας και κατοικίας. Συνηθίσαμε να πιστεύουμε ότι οι χώροι εργασίας επιτείνουν το κυκλοφοριακό, τον θόρυβο, την ρύπανση και, γενικώς, τις ανεπιθύμητες συνθήκες, που θα έπρεπε να απομακρυνθούν από τις ζώνες κατοικίας. Τώρα, εφόσον στηρίζεται στις τηλεπικοινωνίες, η εργασία γραφείου έχει αποβάλει όλες αυτές τις αρνητικές επιπτώσεις σε πολύ μεγάλο ποσοστό και -παρεκτός και αν καταδειχθεί από μελλοντικές έρευνες ότι η υπερβολική ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία παίρνει την θέση της απειλής της ατμοσφαιρικής ρύπανσης- φαίνεται καθόλου απίθανο να μπορέσουμε για άλλη μια φορά να συγκεράσουμε τους χώρους εργασίας και διαβίωσης πολύ στενότερα απ' ό,τι στο παρελθόν. Για να το πούμε και διαφορετικά, οι σχεδιαστικές στρατηγικές της βιομηχανικής πόλης θα μπορούσαν να αναστραφούν ενθαρρύνοντας την εξάπλωση καταλυμάτων διαβίωσης/εργασίας, εν τούτοις, η ανάγκη ενός διαχωρισμού μεταξύ γραφείου και οικογενειακής ζωής επανεμφανίζεται μέσα στις ίδιες τις κατοικίες, καθώς η εργασία των μελών της οικογένειας συγκροτεί ολοένα περιπλοκότερους και ποικιλοτέρους σχηματισμούς στον χρόνο και στον χώρο.

Τις συνέπειες της ακραίας κινητοποίησης των δομών των σημερινών επιχειρήσεων και οικονομιών τις βιώνουν ολοένα εντονότερα τόσο οι κοινότητες όσο και τα μεμονωμένα άτομα. Συνέπεια της αναδιάρθρωσης των σχημάτων, που διέπουν την ζωή και την εργασία, καταλήγει να είναι η αναδιάταξη στην οποία υπόκεινται οι δευτερεύουσες σχέσεις μας -οι σχέσεις δηλαδή με ανθρώπους που βρισκόμαστε συχνά μαζί, αλλά με τους οποίους δεν έχουμε τόσο στενή συνάφεια όσο με τους οικείους μας (τις πρωτεύουσες σχέσεις)-. Οι προ-βιομηχανικές κωμπούλεις και πόλεις ασφαλώς στηρίζονταν έντονα σε δομές τέτοιων σχέσεων και έτειναν να τις συγκεντρώνουν τοπικά σε επίπεδο συνοικίας ή γειτονιάς. Οι άνθρωποι απολάμβαναν μακροπρόθεσμες σχέσεις την ώρα της εργασίας στο τοπικό αγρόκτημα, την επιχείρηση, την εταιρεία, την τράπεζα, τον οργανισμό, καθώς μεγάλες, συνήθως, ομάδες ντόπιων προσλαμβάνονταν από την ίδια τοπική επιχείρηση, ώστε οι συνάδελφοι εργαζόμενοι ήταν, επίσης, και φίλοι, γείτονες, ενώ το περιβάλλον της εργασίας έμοιαζε περισσότερο με κοινωνική ή φιλική συνάθροιση. Στις πόλεις της βιομηχανικής εποχής οι δευτερεύουσες σχέσεις παρέμειναν, επίσης, καίριας σημασίας, αλλά ήταν πολύ πιο διάσπαρτες καθ' όλη την έκταση του αστικού ιστού. Επιπλέον, όπως ήδη έχει ειπωθεί καθ' επανάληψη, η δυνατότητα αυτή καθ' αυτή της αστικής δημόσιας ζωής εξαρτάται από τις ευκαιρίες, που προσφέρονται για την τυχαία διαμόρφωση δευτερευουσών σχέσεων, διαπερνώντας κοινωνικές και πολιτισμικές μεθορίες. Τώρα, όμως, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα του πλανήτη, η ποικιλία των επαγγελματικών προφίλ των ανθρώπων, που ανήκουν στην ίδια κοινότητα ή γειτονιά, μπορεί να καταπλήξει, και αναμένεται ότι ολοένα περισσότεροι άνθρωποι θα γνωρίζονται πιο εύκολα με ανθρώπους

offices and the rest of a wide variety of functions (shopping, entertainment, education, etc.). We need to rethink the internal subdivision and general organization of domestic space and time. To think of home as both an activity and work centre and as a refuge for private life, is potentially a set of conflicting concepts, but careful consideration and planning (both in time and space) can resolve the situation for the benefit of both. New housing types may be invented, and we may, as well, look back with renewed interest at past examples where artisans' families dwelt behind or above their family shops, or workshops, and the distinction between workspace and zones of retreat to family life was resolved by the separation of levels or other horizontal zoning typologies. Similarly, artists' lofts in both Europe and America have shown that, under certain circumstances, living and working are not mutually exclusive and incompatible programmes within the same place.

Speculating on a bigger scale on the potential changes created by the merge of working and living programmes we may see that it is possible to reorganize the economy of larger housing complexes so that it can support, in a non-obtrusive way, office functions and facilities for the inhabitants. In a similar fashion to having organized health clubs, doormen and other facilities, large apartment complexes may also provide conference rooms, receptionists, specialized office equipment for common use, etc. In an even bigger scale, the contemporary city needs to re-examine its approaches to the rigid separation of work and living zones. We used to think that workplaces generate traffic, noise, pollution, and generally undesirable conditions that should be distanced from the residential areas. Today, most of office work, being telecommunication based, has got rid of all the above negative effects, and seems -unless future research shows that excessive electromagnetic radiation replaces the threat of air pollution- that it is plausible to believe that we can, once more, interweave working and living spaces much more tightly than before. To state this otherwise, the planning strategies of the industrial city could be inverted by encouraging the spread of live/work dwellings; yet the need for separation between office and family life reappears within the dwellings themselves, as the working patterns of family members become increasingly complicated and diverse.

Communities and individuals are increasingly feeling the consequences of the extremely mobilized structures of today's enterprises and economy. The effect of restructuring living and working patterns is eventually one of redistributing our secondary relationships -those with people we regularly encounter, but with whom we are not so closely engaged as in our family (primary) relationships-. Pre-industrial towns and cities relied heavily upon structures of such relationships, of course, and tended to concentrate them locally, within neighbourhoods. People enjoyed long-term work relation-

από γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές απ' ό,τι με τους γείτονές τους. Το φαινόμενο έχει βαθύτατες κοινωνικές επιπτώσεις. 'Στις καινοφανείς γειτονιές του εικοσιτετραώρου της ψηφιακής ηλεκτρονικής εποχής οι σχηματισμοί θα μεταμορφωθούν για άλλη μια φορά και το τελικό αποτέλεσμα θα είναι περίπλοκο.'⁵

Είτε έχουμε ως όραμά μας ένα εντελώς διάσπαρτο δίκτυο χώρων ή 'περιστάσεων' γραφείου, είτε προτιμούμε έναν κάποιο συγχρωτισμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, οι νέες αυτές συνθήκες οδηγούν προς άδηλες ευκαιρίες -από τις οποίες ορισμένες είναι ιδιαίτερα ελκυστικές- ενώ, ταυτόχρονα, εντείνουν τον ανταγωνισμό για τις οικείες επιχειρήσεις και τους θεσμούς, που στηρίζονται στην εντοπιότητα. Όμως τί θα απογίνουν, εν τέλει, τα κτήρια γραφείων, που ξέραμε κάποτε, τα υαλόφρακτα 'κεντρικά' και τα στίφη των εργαζομένων, που συνωστίζονταν βιαστικά γύρω από τα σημεία του μεσημβρινού διαλείμματος; Θα συνεχίσουμε να παίρνουμε το αυτοκίνητο ή τις συγκοινωνίες για να πάμε στο γραφείο με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο ή θα αρχίσουμε να τηλε-συγκοινωνούμε από άλλα μέρη με ένα εικονικό γραφείο; Οποιοσδήποτε μετριοπαθής σχολιαστής θα υπέθετε ότι η χαλάρωση της επιτακτικής απαίτησης να χρησιμοποιούνται συγκεκριμένοι χώροι, που ευνοεί η πλήθυνση των ηλεκτρονικών διασυνδέσεων, δεν θα αρκεί για να αφανίσει τους θεσμούς και τις κοινωνικές συνήθειες, που παγιώθηκαν και ενσωματώθηκαν στον πολιτισμό μας εδώ και πολύ καιρό, όπως είναι η ανάγκη της φυσικής διαπροσωπικής επαφής σαν στοιχείο κλειδί της εργασίας και του επιχειρείν. Εκείνο, που προσδοκούμε, εν τέλει, είναι μια εξέλιξη του περιβάλλοντος του γραφείου και της φυσικής εξωτερικής του έκφανσης, δηλαδή, αυτά καθαυτά τα κτήρια γραφείων ως τόποι, που θα επενδύουν περισσότερο στην κοινωνική διάσταση της εργασίας, εφόσον οι ειδικοί διαπιστώνουν ότι το πλούσιο και άτυπο πάρε-δώσε στην εργασία μεταξύ συνεργατών και συναδέλφων προάγει την ποιότητα, την δημιουργικότητα και την καινοτομία. Εφόσον οι περισσότερες πληροφορίες βρίσκονται σε ψηφιακή μορφή και ανά πάσα στιγμή διαθέσιμες on-line, αλλά και εφόσον οι περισσότεροι υπάλληλοι γραφείου μονίμως διαθέτουν, πλέον, τον προσωπικό τους φορητό ηλεκτρονικό εξοπλισμό, δεν είναι παρά ελάχιστη η ανάγκη να συναθροίσει κανείς ιδιωτικούς χώρους εργασίας εντός ή πέριξ τεράστιων κεντρικών εγκαταστάσεων εφοδιασμένων με πληθώρα πόρων. Οι χώροι αυτοί μπορούν να μεταναστεύσουν, όπως περιγράψαμε, στην σφαίρα της κατοικίας, ή την δημόσια σφαίρα ή εκείνη των συγκοινωνιών και μεταφορών και να υπάρχουν διάσπαρτοι ανά την υδρόγειο. Αλλιώς, οι χώροι εργασίας μπορούν να μεταμορφωθούν σε 'θερμά γραφεία ή χωρίσματα', που δεν είναι μονίμως πιστωμένα σε συγκεκριμένους υπαλλήλους, αλλά μπορούν να 'κρατηθούν', κατά περίπτωση, και να καταλαμβάνονται σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες. Ως ένα βαθμό μπορούμε να δούμε αυτή την εξέλιξη σαν καλοδεχούμενη απαλλαγή από τα υπέρμετρα πειθαρχημένα γραφεία του πρώτου μέρους του 20ού

ships at the local farms, businesses, firms, banks, organizations, and usually large groups of local people were hired in the same local firm, where fellow-workers were also friends, neighbours, and the working environment was simultaneously more like a social and friends' gathering. In cities of the industrial era, secondary relationships remained crucial as well, but they were far more scattered throughout the urban fabric. Furthermore, as many express, the very possibility of urban public life has depended on opportunities for accidental formation of secondary relationships across socio-cultural boundaries. Nowadays, especially in the big urban centres of the world, the diversity of professional profiles of people belonging to the same community or neighbourhood can be astonishing, and it is anticipated that most people will be more acquainted with persons outside their geographical proximity than with their neighbours. This has a deep social effect. 'In the emergent twenty-four-hour neighbourhoods of the digital electronic era, patterns will be transformed yet again, and the net effect will be complex.'

Whether we envision a totally dispersed network of office-places/instances, or we tend to the ultimate merge of family and office life, these new conditions open up unperceivable opportunities -some of them very attractive indeed- while, at the same time, fire up the competition for familiar, place-based enterprises and institutions. In the end, what will become of the office buildings we used to know; glazed headquarters and the hordes of city-workers mingling together hastily around lunch-break spots? Are we going to continue to commute to the office in one way or another, or we begin to telecommute from other places to a virtual office? A reasonable commentator would suggest that the loosening of locational imperatives fostered by the multiplication of electronic interconnections will not wipe out institutions and social habits that have been long established and embedded in our culture, such as the need for physical interpersonal interaction as a key component of work and business. In the end, what we anticipate is an evolution of the office environment and its physical outward manifestation, the office buildings themselves, as places that will invest more on the social aspect of work, as experts are finding that rich and informal interaction between working partners and colleagues is promoting quality, creativity and innovation. Since most information is digital and available online at any time, and since most office workers now have their personal portable electronic equipment with them at all times, there is little need to gather private workspaces within or around central huge resources. These spaces can migrate, as we described, to the domestic, public, or transportation realm, and disperse globally. Otherwise, workspaces, can transform into 'hot-desks or cubicles' that are not permanently allocated to particular employees but are reserved and occupied as needed. In some ways, this can be

αιώνα, που απηχούσαν πρωτόγονες βιομηχανικές οργανώσεις και, οιονεί, στρατιωτικές ιεραρχικές δομές. Το σύστημα 'θερμών γραφείων' επιτρέπει στον οργανισμό να μεγιστοποιήσει την χρήση των εγκαταστάσεών του και παρέχει την δυνατότητα στον κάθε εργαζόμενο να εργαστεί με ευελιξία, χρησιμοποιώντας κεντρικές ή απομακρυσμένες εγκαταστάσεις σύμφωνα με τις ανάγκες του. Η μείωση των απαιτήσεων χώρου για μεμονωμένα γραφεία εργασίας ή χωρίσματα έχει το αποτέλεσμα να απελευθερώνει ικανό χώρο, που μπορεί να διαμορφωθεί εκ νέου, ώστε να στεγάσει ολοένα πιο απαιτητικούς χώρους συναντήσεων. Οι αίθουσες συναντήσεων και οι ανεπίσημοι κοινωνικοί χώροι επαυξάνονται με εικονικούς χώρους συναντήσεων και λογισμικό συγκρότησης ομάδων. Εν γένει, παραμένει η ανάγκη για χώρους προσωπικών συναντήσεων. Μάλιστα, οι κοινωνικοί αυτοί χώροι ίσως καταλήξουν να απαρτίζουν τον βασικό πυρήνα του μελλοντικού κτηρίου, που θα είναι αποκλειστικά φτιαγμένο για γραφεία, υπό μια πολύ πιο ρευστή έννοια από εκείνη που ίσχυε στο παρελθόν, πολυδύναμη σε υψηλό βαθμό και χαρακτηριζόμενα από μια άνεση, που θα τα κάνει να μοιάζουν περισσότερο με λέσχες ή καθιστικά σε ξενοδοχεία, παρά με αυστηρά ιεραρχημένες δομές, όπως τα ομαδοποιημένα χωρίσματα. Έτσι, την ίδια στιγμή, που τα μεμονωμένα συστατικά της δουλειάς γραφείου τείνουν να καταστούν κινητά και διεσπαρμένα, είναι εξίσου πιθανό ότι τα στοιχεία του ομαδικού πνεύματος θα γίνουν όλο και πιο πολύτιμα και θα διατηρήσουν την σύνδεσή τους με συγκεκριμένους χώρους και τοποθεσίες.

Παρόμοια άποψη συμπερίζονται και οι Jeremy Myerson και Philip Ross στο πρόσφατο βιβλίο τους 'The 21st Century Office'. Επισημαίνουν τέσσερις νέες διακριτές αλλή, εν μέρει, συμπιπτουσες τυπολογίες σχεδιασμού γραφειακών χώρων: 'αφηγηματική, νομαδική, κομβική και γειτονική'.⁶ Η πρώτη περιγράφει την αυξανόμενη πίεση, που ασκούν τα εμπορικά σήματα, καθώς παρεισφρέουν σε κάθε πτυχή του χώρου εργασίας και της στάσης των υπαλλήλων με ένα συγκεκριμένο 'ήθος' ή 'εικόνα' χαρακτηριστική του εμπορικού σήματος και ζωτική για αυτό. Η 'νομαδική' αναφέρεται στην συγκρότηση του διάσπαρτου δικτύου γραφείων. Τέλος, οι άλλες δύο -η 'κομβική' και η 'γειτονική'- καταγράφουν κατ' ουσία την σπουδαιότητα, που έχει προσλάβει εσχάτως η κοινωνική δραστηριότητα στο περιβάλλον του γραφείου. Στον τύπο του 'κομβικού' γραφείου, μας λένε οι Myerson και Ross, ορισμένα δεδομένα σημεία στον χώρο παρέχουν τους κόμβους για την επιχειρηματική δραστηριότητα -'την φυσική εκδήλωση του οργανισμού σε έναν ολοένα και πιο εικονικό κόσμο'- τόπους όπου το κατά κανόνα κινητικό προσωπικό μπορεί να συγκεντρωθεί για συναντήσεις, κατάρτιση, mentoring και όλες τις άλλες συναφείς τελετουργίες. Οι συγγραφείς σημειώνουν ότι στα 'γειτονικά' γραφεία το κοινωνικό πάρε-δώσε θα ενθαρρύνεται, μάλλον, παρά θα αποθαρρύνεται. Φαίνεται πως αυτού του είδους οι χώροι έχουν σχεδιαστεί ως πλήρεις εταιρικές κοινωνίες με ένα ρεπερτόριο κοινών, δημοσίων, ημι-δημοσίων και ιδιωτικών χώρων, επισήμων και ανεπίσημων ζωνών

4. Bran Ferrer & Thomas Ritter, 'Όχημα παγκόσμιας εξερεύνησης MaxiMog', έκθεση 'Workspheres', Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη 2001 (βλ. και <http://www.maximog.com>)

4. Bran Ferrer & Thomas Ritter, 'MaxiMog Global Expedition Vehicle System', 'Workspheres', MoMA, New York 2001 (cf. <http://www.maximog.com>)

seen as a welcome release from the highly disciplined offices of the first part of the 20th century, resonating primitive industrial organisations, and military-like command structures. The 'hot-desking' system allows the organisation to maximise the use of its plant, and it can permit individual workers to work flexibly, using centralised or distant facilities as they need them. The diminishing of space requirements for individual work-desks or cubicles effectively frees much space that can be reshaped to accommodate increasingly demanding meeting facilities. Meeting rooms and informal social spaces are augmented by virtual meeting places and groupware. All in all, the need for face-to-face meeting spaces remains. In fact, those social spaces may end up forming the basic core of the future office-dedicated buildings that are far more fluid than those of the past, with a high degree of versatility and casual atmosphere, and look more like clubs or hotel lounges than strictly hierarchical structures like cubicle clusters. Therefore, at the same time as the individual components of office work are likely to become mobile and scattered, it is equally likely that the group components will become increasingly valuable and retain their place-specificity.

A similar view is shared by Jeremy Myerson and Philip Ross in their recent book 'The 21st Century Office'. They identify four new, distinct but overlapping, typologies of office-spaces design: 'narrative,

και κογχών, περιοχών ήσυχων ή πολύβουων, που ολόένα περισσότερο καθρεφτίζουν τις δυναμικές και τις πολυπλοκότητες του σημερινού αστικού περιβάλλοντος. Πολλοί θεωρούν πως αυτή η προσέγγιση στον σχεδιασμό γραφείων υπόσχεται ένα εφικτό εξελικτικό μονοπάτι, αν και φαίνεται πως ελλοχεύουν δύο αρνητικές πτυχές στον 'γειτονικό' τύπο γραφείου, εάν πρόκειται να το φανταστούμε ακόμη και ως υλοποιούμενο στην μεγάλων διαστάσεων δομή ή το μεγάλο κτήριο, που θα περικλείει στο εσωτερικό του το σύνολο της διαφορετικότητας και της ποικιλότητας. Η προφανέστερη αρνητική πτυχή είναι ότι πολύ σπάνια βρίσκει κανείς πραγματικά οραματιστές πελάτες, που να είναι διατεθειμένοι και να έχουν την πίστη ώστε να αναλάβουν ένα τέτοιο πείραμα σε μεγάλη κλίμακα. Αυτό καθίσταται ακόμη δυσκολότερο καθώς οι ισχυρές επιχειρήσεις και εταιρείες βρίσκονται σε μια αέναη ροή, αλλιάζοντας ιδιοκτησιακό καθεστώς, εσωτερική οργάνωση ή μορφή με ταχύτητα τέτοια, που δεν προφταίνουν να την παρακολουθήσουν ούτε η αρχιτεκτονική ούτε ο σχεδιασμός. Μια τέτοια περίπτωση είναι η μελέτη για τα κεντρικά γραφεία της Universal, που ανατέθηκε στην OMA το 1995 και κατέληξε το 1999 ανεπιτυχώς (μέχρι στιγμής) με την παραδοχή από την OMA ότι η εστίαση στις οικοδομικές και αρχιτεκτονικές πτυχές ήταν λιγότερο βαρύνουσα από την αναγνώριση του κύρους της ίδιας της εταιρείας και πως 'η αρχιτεκτονική διαθέτει περιορισμένες δυνατότητες προκειμένου να ανταποκριθεί στις νέες πιέσεις της οργάνωσης και της αστάθειας'.⁷ Το άλλο πρόβλημα είναι ότι οι οργανισμοί με γραφεία, που προσβλέπουν στον 'γειτονικό' τύπο -τουλάχιστον σήμερα- τείνουν να απορροφούν τα πάντα. Εφόσον συχνά βρίσκονται σε προάστια ή στην εξοχή, οι ιδιοκτήτες τους έχουν την τάση να οργανώνουν την ζωή των υπαλλήλων τους στο σύνολό της, κάτι που είναι λιγότερο ευχάριστο απ' ότι θα φαινόταν εκ πρώτης όψεως, καθώς η ταυτότητα της εταιρείας δεσπόζει υπερβολικά επάνω σε τόσο μικρής κλίμακας κοινότητες.

Στο εγγύς μέλλον η εξέλιξη της φύσης των μεγάλων επιχειρήσεων, εμπορικών σημάτων και θεσμών, μαζί με την προσδοκώμενη πρόοδο των τεχνολογιών, ενδεχομένως, να καταστήσουν εφικτό για τους οργανισμούς με μεγάλα γραφεία να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες της κατάληψης και αύξησης των μερών του υφισταμένου αστικού και δημοσίου περιβάλλοντος. Καθώς όλο και πληθαίνουν εκείνοι που πιέζουν για την αναγνώριση της σπουδαιότητας των ανθρωπίνων αξιών στην εργασία και την ζωή στο γραφείο, καθώς τα στελέχη της διοίκησης αναζητούν την δημιουργικότητα και την καινοτομία, οι εταιρείες θα προσπαθήσουν να επιτύχουν έναν στενότερο συγκερασμό με την καθημερινή αστική ζωή, που θα επιτρέπει στους ανθρώπους να έχουν πιο φυσιολογική διάδραση και ροή μεταξύ διαφόρων δραστηριοτήτων, που συμπίπτουν εν όλω ή εν μέρει, ενώ οι εταιρείες θα επωφεληθούν από την συμμετοχή τους στην ζωή και τον σφυγμό των συγχρόνων πόλεων. Οι αισιόδοξοι θεωρούν πως, κατά πάσα πιθανότητα, το μέλλον του γραφείου ως τύπου κτηρίου θα προκύψει, αφενός

nomadic, nodal and neighbourly'.⁶ The first one describes the increasing pressure from brands to infiltrate every aspect of their working premises and employees' attitude with that certain 'ethos' or 'image' characteristic and vital to the brand. The 'nomadic' refers to the dispersed office network condition. Finally, the last two -'nodal' and 'neighbourly'- outline, basically, the new importance of the social play within the office environment. In the 'nodal' office type, Myerson and Ross suggest that fixed points in space provide hubs for business -'the physical manifestation of the organization in an increasingly virtual world'- places in which the often mobile staff can come together for meetings, training, mentoring and all the other rituals. The authors suggest that in 'neighbourly' offices social interaction is encouraged rather than frowned on. Such places are apparently designed as complete corporate societies with a repertoire of communal, public, semi-public, private spaces, formal and informal zones and niches, quiet and lively areas, which increasingly mirror the dynamics and complexities of modern urban environments. To many, this approach in office-design promises a viable evolutionary path, but there seem to be, two negative aspects of the 'neighbourly' office-type, if we still envision it as being implemented in the form of a mega-structure or big building that encompasses all the diversity internally. The most obvious one is that it is extremely rare to find really committed clients to undertake such an experiment on a large scale. This becomes even more difficult as powerful enterprises and firms are in constant flux, changing ownership, internal organisation and form so rapidly that architecture and planning proves too slow to follow. Such a case is the story of Universal Headquarters, commissioned from OMA in 1995 and ended in 1999 unsuccessfully (so far), with the acknowledgement by OMA that focusing on the building and architectural aspects is less important than thinking about the status of the company itself, and that 'architecture is has limited capacity to respond to the new pressures of organization and instability'.⁷ The other problem is that office organizations aspiring to the 'neighbourly' type -at least today- tend to be all-consuming. Since they are usually located in the suburbs or even the countryside, owners tend to organise the whole lives of their employees, and this is less agreeable than it initially appears to be, as the identity of the firm is too dominant over such small-scale communities.

In the near future, perhaps, the evolution of the nature of big enterprises, brands and institutions, together with anticipated progress of technologies may make it possible for big office organisations to exploit the possibilities of occupying and augmenting parts of existing urban and public settings. As more and more push for the importance of human values into the work and office-life, and managers seek for creative thinking and innovation, companies will try to achieve closer interweaving with everyday urban life that will allow

από την ευφάνταστη εξισορρόπηση της αυξανόμενης ταχύτητας και αποτελεσματικότητας των εργαλείων, που διαχειρίζονται την πληροφορία και της ανταγωνιστικότητας της αγοράς, και, αφετέρου από τον στόχο της βελτιστοποίησης της ευχάριστης ανθρώπινης επαφής και -γιατί όχι;- δημιουργικότητας.

individuals to have more natural interactions and flow between various overlapping activities, and companies will benefit from partaking of the bustle of modern cities. The optimist probably sees that the future of the office as a building type will possibly emerge from an imaginative balancing of the increasing speed and efficiency of our information handling tools, and the competitiveness of the market, on one hand, and on the other, the aims of maximizing enjoyable human interaction, and -why not?- creativity.

1. R. H. Coase, 'The Nature of the Firm', *Economica*, τ. 4, αρ. 16, Νοεμ. 1937, σσ. 386 - 405. Για αναπαραγωγή στο διαδίκτυο βλ. http://people.bu.edu/vaguirre/courses/bu332/nature_firm.pdf
2. W.J. Mitchell, 'E-topia', The MIT Press, Cambridge, Mass., 1999, σ. 99
3. Ο Walter Wriston (1919 - 2005) υπήρξε τραπεζίτης και πρώην πρόεδρος της Citicorp. Ως chief executive της Citibank / Citicorp (μεταγενέστερα Citigroup) την περίοδο 1967 - 1984, ο Wriston αναγνωρίσθηκε ως ο τραπεζίτης με την μεγαλύτερη επιρροή στην εποχή του
4. W.J. Mitchell, ό.π., σσ. 72 - 73
5. ό.π., σσ. 79 - 80
6. Myerson, Jeremy, και Philip, Ross, *The 21st Century Office*, Laurence King Publishing, London 2003
7. AMO-OMA, 'Content', Taschen, Köln 2004

Ο Κωνσταντίνος Γρίβας είναι αρχιτέκτων στην Αθήνα και εντεταλμένος λέκτορας του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου της Πάτρας.

1. R. H. Coase, 'The Nature of the Firm', *Economica*, Vol. 4, No. 16, Nov., 1937, pp. 386 - 405. For an on-line version cf. http://people.bu.edu/vaguirre/courses/bu332/nature_firm.pdf
2. W.J. Mitchell, 'E-topia', The MIT Press, Cambridge, Mass., 1999, p. 99
3. Walter Wriston (1919 - 2005) was a banker and former chairman of Citicorp. As chief executive of Citibank / Citicorp (later Citigroup) from 1967 - 1984, Wriston was largely regarded as the single most influential commercial banker of his time.
4. W.J. Mitchell, op.cit., pp. 72 - 73
5. *ibid.*, pp. 79 - 80
6. Myerson, Jeremy, and, Philip, Ross, *The 21st Century Office*, Laurence King Publishing, London 2003
7. AMO-OMA, 'Content', Taschen, Köln 2004

Konstantinos Grivas is an architect in Athens, Greece, and an adjunct lecturer at the Patras School of Architecture, Greece.